

B R O N C O M M E N T A R E N

VII

De Staat van Fabrieken en Trafieken van 1 augustus 1816

door

M. Duijghuisen en P.M.M. Klep

Inhoud

1. Inleiding	17
a. Een historische situering	17
b. Een visuele kennismaking	18
2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de Staat	18
a. De formele grondslag	18
b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures	18
c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de Staat	19
3. Verwijzende notities	20
a. Vindplaatsen	20
b. Aanvullende bronnen	21
1. Gerelateerde bronnen	21
2. Toetsingsbronnen	21
c. Literatuur	21
1. Andere gidsen en commentaren	21
2. Enkele historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de Staat	22
3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de Staat	22
4. Historische studies waarin van de Staat gebruik is gemaakt	22
4. Mogelijke gebruikswijzen van de Staat in het historisch onderzoek	22
a. Themata	22
b. Het verrijken van de Staat met informatie uit andere bronnen	22
Noten	23
Afbeelding	24
Bijlage 1: Aanschrijving van de Minister van Binnenlandse Zaken, Baron W.F. Röell, aan de colleges van Gedeputeerde Staten van 31 aug. 1816 n. 61A	25
Bijlage 2: Lijst van fabrieken, trafieken en manufacturen behorende bij de circulaire van de Minister van Binnenlandse Zaken van 31 Aug. 1816 n. 61B	26
Bijlage 3: Extracten uit provinciale aanschrijvingen, 1816	30

1. Inleiding

a. Een historische situering

Het systematisch verzamelen van gegevens over de nijverheid door de overheid vindt in Nederland op nationaal niveau voor het eerst plaats gedurende de Franse tijd. De centralisering van het overheidsapparaat en het daarbij onder meer instellen van een Agentschap van 'Nationale Oeconomie' maakten het verzamelen van gegevens mogelijk.¹ Uit deze periode zijn drie nijverheidsenquêtes bekend. De eerste is opgesteld in 1800 in het kader van een reis van de Agent van Nationale Oeconomie der Bataafsche Republiek Joh. Goldberg.² In het tweede geval gaat het om een aanschrijving uit 1808 waarvan de resultaten echter nooit zijn gepubliceerd.³ Het laatste onderzoek werd verricht door d'Alphonse, intendant van Binnenlandse Zaken (1812).⁴

De op deze wijze verkregen gegevens verloren echter hun waarde na 1813 onder invloed van nationale en internationale factoren. Nationaal speelde vooral het feit dat door de vereniging met België een nieuwe en afgewogen tariefwetgeving noodzakelijk was geworden. De ongelijke ontwikkeling van België en Nederland dwong tot het opstellen van een systeem van indirecte belastingen waarbij noch aan de belangen van de handel noch aan die der nijverheid tekort werd gedaan. De indruk dat deze kwestie heeft meegespeeld bij het opstellen van een nijverheidsenquête wordt versterkt door het feit dat al langer rapporten werden opgesteld met als onderwerp de toestand van de Nederlandse nijverheid en de rol van de overheid daarin. Zo schreef bijvoorbeeld Joh. Goldberg eind 1815 nog een memorie met betrekking tot de Nederlandse textielindustrie aan de hand van de volgende vragen:

- In welken staat bevinden zich tegenwoordig de Nederlandsche fabrieken van manufactuurwaren in betrekking tot de inlandsche voortbrengselen en den algemeenen handel?
- In welke verhouding staan dezelve tot de soortgelijke fabrieken in andere mededingende landen?
- Welke middelen tot derzelver instandhouding en opbeuring worden door de inlandsche omstandigheden aangeboden en welke kunnen door het gouvernement in werking gebracht worden?
- Welke beginselen dienen aangenomen te worden bij de regeling der in- en doorgaande rechten op de manufactuurwaren?⁵

Toch kan deze tariefwetgeving niet aangemerkt worden als de directe aanleiding voor de aanschrijving van de Minister van Binnenlandse Zaken, baron W.F. Röell, d.d. 31 Augustus 1816, Nr. 61 A, aan de colleges van Gedeputeerde Staten 'tot het inwinnen van renseigenementen omtrent den staat der fabrieken in dit Rijk' (zie bijlage 1). Deze wet werd namelijk op 3 september 1816 aan de Staten Generaal aangeboden en op 3 oktober afgekondigd in *Staatsblad* 53. Welke dan wel de directe aanleiding is geweest en op wiens instigatie is niet bekend.

Wel valt aan te geven welke factoren hebben meegespeeld. Boven is al gewezen op de vereniging met België. Daarnaast was de economische situatie in 1816 nu niet bepaald gunstig te noemen. Alhoewel er sedert 1813 enige herleving was in de op de handel georiënteerde nijverheid, had Nederland te kampen met een enorme Engelse concurrentie. De Franse markt zat dicht ten gevolge van een nieuwe tariefmuur waardoor de Zuidnederlandse industrie ernstig werd getroffen. Dat de regering onder deze omstandigheden een overzicht van de nijverheid wenste te bezitten alsmede van de door het bedrijfsleven voorgestelde middelen tot verbetering is dan ook begrijpelijk, temeer daar deze situatie gepaard ging met een stijging der werkloosheid. In dezelfde tijd werden dan ook verscheidene commissies ingesteld die als taak hadden 'het doen van onderzoek naar den Tegenwoordigen Staat der armen binnen het Rijk en het voordragen der noodige middelen ter verbetering.'⁶ In hoeverre het bestaan van dergelijke commissies mede een invloed heeft gehad op het instellen van de nijverheidsenquête, valt niet aan te geven. Wel is het zo dat een en ander strookte met het door Willem I gevoerde beleid van ontplooiing der industrie en tegengaan van de armoede via het scheppen van werkgelegenheid.⁷

Na 1816 zijn tot het midden van de negentiende eeuw nog tellingen op landelijk niveau verricht in 1819, 1843 en 1848.⁸

b. Een visuele kennismaking

De afbeelding op p. 24 toont een bladzijde uit het antwoord van Breda op de enquête van 1816. Het antwoordformulier telt 10 kolommen welke grofweg in drie blokken te verdelen zijn:

- vragen met betrekking tot de arbeid, kolom 4-5.
'Getal der werklieden voor dezelve Etablissementen'.
'Middelprijs der Arbeidslonen der werklieden'.
- vragen met betrekking tot de algehele toestand, kolom 6, 7, 9, 10.
'Voormalige staat der Fabrieken en Trafijken'.
'Tegenwoordige Staat der Fabrieken en Trafijken'.
'Verhinderingen aan den onbelemmerden gang der Fabrieken en Trafijken'.
'Middelen van redres of Aanmoediging'.
- vraag met betrekking tot het produkt, kolom 8.
'Werwaarts de vervaardigde goederen afgezonden worden'.
Het formulier beslaat in totaliteit twee pagina's.

2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de Staat

a. De formele grondslag

De aanschrijving geschiedde op last van de Minister van Binnenlandse Zaken baron W.F. Röell, in een brief d.d. 31 augustus 1816 Nr. 61 A aan de colleges van Gedeputeerde Staten van de verschillende provincies (zie bijlage 1). Bijgevoegd was een tabel met enige vragen alsmede een lijst van fabrieken en trafieken (zie bijlage 2) als richtlijn voor het in te stellen onderzoek. De vragen hadden betrekking op soort, aard en aantal fabrieken en hun toestand in heden en verleden (zie voor de specifieke vragen §1b). De bedoeling was dat Gedeputeerde Staten de tabellen zouden doorsturen naar de afzonderlijke gemeente- en stadsbesturen. Aan de hand van de teruggekomen antwoorden dienden Gedeputeerde Staten dan een provinciale overzichtstabel op te stellen. Aanvulling van de lijst van fabrieken en trafieken door de plaatselijke autoriteiten was mogelijk. Bij de beantwoording diende uitgetaan te worden van de situatie op 1 augustus 1816.

De provinciale overzichtstabellen dienden voor 1 november 1816 opgestuurd te worden naar het Ministerie van Binnenlandse Zaken, vergezeld van een commentaar met betrekking tot de toestand van het fabriekwezen en de te nemen maatregelen dienaangaande.

In een brief van de Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken C.J. Wenckebach, d.d. 24 oktober 1816 Nr. 19 wordt, namens Minister baron W.F. Röell, nog eens afzonderlijk om een dergelijk commentaar gevraagd. Alhoewel duidelijk met de Staat van Fabrieken en Trafieken verbonden, dient deze aanschrijving toch als een apart onderzoek beschouwd te worden: Schets der Welvaart van 1816 (zie §3b).

b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures

Over de wijze waarop de gegevens zijn verzameld op lokaal niveau, bestaat de nodige onduidelijkheid. De aanschrijvingen van de colleges van Gedeputeerde Staten geven dientrent ook geen duidelijkheid. Van Arnhem bijvoorbeeld is bekend dat de fabrikanten rechtstreeks zijn aangeschreven door het stadsbestuur om gegevens te verstrekken.⁹ In Gent is naar alle waarschijnlijkheid een beroep gedaan op de tussenkost van politiecommissarissen.¹⁰

In het algemeen dienden de gemeente- en stadsbesturen de tabellen rechtstreeks naar de colleges van Gedeputeerde Staten op te sturen. In Noord-Brabant echter werden de districtscommissarissen als tussenstation aangewezen. Deze hadden op zich geen bemoeienis met de bewerking van de lokale tabellen (zie bijlage 3). In hoeverre deze praktijk in meer provincies heeft bestaan, is ons niet bekend.

Dat het insturen der overzichtstabellen niet binnen de termijn gebeurde die baron W.F. Röell daar voor gesteld had, is wel duidelijk. In 1820 schrijft mr. A.R. Falck, de toenmalige Minister van Publiek Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën, in een brief aan de koning: 'dat niet een algemeene staat van de fabryken in het geheele Rijk, maar slechts de opgaven, deswege door eenige provincien ingezonden, voorhanden waren; zoo-

dat ik onverwijld de Gouverneurs der overige nog ontbrekende provincien aanschreef, om de rensignementen aangaande het fabrykwezen, gelijk die door het voornoemde Departement (Binnenlandse Zaken) in der tijd gevraagd waren, met den meesten spoed en zoo naauwkeurig mogelijk te doen bijeenzamelen en aan mij mede te deelen.¹¹ De moeilijkheid hierbij is echter dat niet duidelijk valt aan te geven waar de vertraging heeft gezeeten, op lokaal niveau, op provinciaal niveau of eventueel bij de districtscommissarissen.

c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de Staat

Men kan er niet van uitgaan dat de uitkomst van de enquête van 1816 een reëel en betrouwbaar beeld geeft van alle op dat moment aanwezige nijverheid. Voor een deel ligt dat in de opzet van het onderzoek zelf besloten. Uitdrukkelijk werd gevraagd naar gegevens met betrekking tot fabrieken en trafieken. Hierdoor viel de ambachtelijke nijverheid buiten beschouwing. Dit wordt wel heel duidelijk indien men de lijst van fabrieken en werk-winkels van de enquête van 1819 naast die van 1816 legt. Dan blijkt de lijst van 1816 slechts 40% van de categorieën uit 1819 te omvatten. Er is op gewezen dat dit samenhangt met de problematiek rondom de op te zetten Tariefwet. Alleen die bedrijven zouden opgenomen zijn die met import of export te maken zouden hebben. Ook een vergelijking van de lijst van fabrieken en trafieken met de categorieën, opgesomd bij de Patentwet¹² toont aan dat de ambachtelijke nijverheid geheel buiten beschouwing is gelaten. Het strikt uitgaan van fabrieken en trafieken hield ook in dat de gehele huisnijverheid buiten beschouwing bleef.

Voor een ander deel ligt de oorzaak bij de geënuquëeerden. Niet zelden verstrekten fabrikanten weinig medewerking uit angst voor daaruit voortvloeiende belastingmaatregelen. De ervaring met de tellingen uit de Franse tijd, er op gericht 'het hoogst mogelijk financieel en economisch voordeel te halen'¹³ zal daarbij ongetwijfeld meegespeeld hebben. In de aanschrijving van het college van Gedeputeerde Staten van Limburg komt dit duidelijk naar voren (zie bijlage 4). Een ander probleem was soms de ongeletterdheid der geënuquëeerden.¹⁴

Dat de onderzoeksgegevens onvoldoende en verre van betrouwbaar waren, werd ook al vrij spoedig onderkend. Wanneer Minister mr. A. R. Falck na de reeds vermelde aanmaning probeert de gegevens samen te voegen, stuit hij op 'de onmogelijkheid om uit zoo vele onvolledige en naar verschillende opinien bewerkte staten den waren staat van ons fabrykwezen te kunnen opmaken'.¹⁵ Hij besluit dan ook tot het uitschrijven van een nieuwe enquête; de Staat van Fabrieken en Werkwinkels van 1819.

Met betrekking tot de wel aanwezige gegevens vallen ook verschillende manco's aan te geven. Zo zijn de opgevoerde loongegevens soms onduidelijk. Niet altijd is vermeld of het een bedrag per dag, per week of per jaar betreft. In andere gevallen is niet aangegeven of het om de totale loonsom van alle arbeiders (of categorie van arbeiders) gaat of om een bedrag per arbeider.¹⁶ Verder is niet duidelijk door welke factoren de hoogte van de loongegevens werd bepaald. Te noemen zijn: 'de wijze waarop lonen op bedrijfs-, gemeentelijk en provinciaal niveau werden geaggregeerd; de loonbetaling in natura; het verstrekken van emolumenten; de betaling van stuklonen; de lengte van de arbeidsdag; de duur van het seizoen van de uitgeoefende economische activiteit; de samenstelling van de industriële arbeidspopulatie'.¹⁷ Voor meer informatie over dit gegeven verwijzen wij naar de discussie tussen Th. L. M. Kint/R. van der Voort, J. J. M. de Meere en J. Mokyr.¹⁸ Alleen al het feit dat de loongegevens zo bediscussieerd worden, geeft wel aan dat deze met de nodige voorzichtigheid gehanteerd dienen te worden.

Een ander punt vormen de antwoorden op de vragen naar de toestand in heden en verleden en de middelen tot verbetering. H. Coppejans-Desmedt merkt ten aanzien van soortgelijke vragen in 1819 op dat deze 'tenslotte louter op de aanwijzingen van de nijveraars berustend, eigenlijk als bijna volstrekt onbetrouwbaar moet(en) beschouwd worden. Ook het behouden van de navraag omtrent de middelen van aanmoediging wijst in diezelfde richting: een soort overschatting van het inzicht der nijveraars in hun vak. Die inlichtingen hebben nochtans hun waarde, minder voor de studie van de economie zelf dan voor de opinie van de industriëlen over de economie van hun tijd'.¹⁹

Indien men met de uitkomsten van de enquête wil gaan werken, is het raadzaam om met de gegevens op lokaal niveau aan de slag te gaan. Vrij vaak blijkt dat bij elke bewerking van de oorspronkelijke cijfers gegevens soms niet, soms verkeerd zijn overgenomen. Een voorbeeld:

In de gemeentelijke opgave van Breda is sprake van 3 azijnmakerijen en 7 bierbrouwerijen met samen 16 werklieden. De azijnmakerijen draaien en draaiden als vanouds, maar de bierbrouwerijen waren vroeger veel bloeiender en zijn in 1816 in verval. Redenen zijn het feit dat geen verzendingen meer plaatsvinden, het grotere gebruik van sterke drank en de belasting op de fabriekskolen.

In de provinciale verzameltabel valt het volgende te lezen: Breda kent 3 azijnmakerijen met 5 werklieden. Hun toestand is als vanouds redelijk al is er enige belemmering door het feit dat geen verzendingen meer plaatsvinden en door de belasting op de steenkolen. Daarbij wordt verder verwezen naar bierazijnbrouwerijen. Daar staat echter niets over Breda. Wel bij bierbrouwerijen. Daarvan zijn er 7 met in totaal 11 werklieden. Hun toestand is redelijk, als vanouds. Over enige belemmering wordt niets vermeld.

Het enige dat in beide tabellen hetzelfde is, is de middelprijs der arbeidslonen (f 4,- 's weeks) en de bestemming der goederen (ter stedelijke consumptie). Deze samentrekking van azijnmakerijen met bierbrouwerijen wordt overigens ook in de wet op het patent gehanteerd. Op zich niet zo verwonderlijk aangezien beide activiteiten in zeer veel gevallen binnen hetzelfde bedrijf werden uitgeoefend.

Een vergelijking van de gegevens met die van 1819, 1843 en 1848 is problematisch. De enquête van 1816 wijkt door haar beperktheid van opzet en de vrijheid en daarmee onduidelijkheid voor de lokale en provinciale bestuurders nogal af. Een bijkomende factor is dat de enquête van 1816 uitging van de situatie op 1 augustus, waar de andere de toestand op 1 januari als uitgangspunt nemen. Hierdoor zou het seizoengegeven een onbekende rol kunnen gaan spelen bij een vergelijking. In het algemeen wordt de vergelijking dan ook niet gemaakt. De enquêtes van 1819, 1843 en 1848 en de kinderarbeid-enquête van 1841 sluiten daarentegen beter op elkaar aan.

3. Verwijzende notities

a. Vindplaatsen

Een overzicht van de tot nu toe bekende Staten van fabrieken en trafieken uit 1816 en hun vindplaatsen.

	<i>provinciaal</i>	<i>lokaal</i>
Friesland	---	Harlingen, G.A. Leeuwarden, G.A.
Groningen		Groningen, G.A.
Drente	R.A. Drente	
Overijssel	---	Almelo, G.A. Deventer, A.R.A. Enschede, A.R.A. Oldenzaal, G.A. Zwolle, A.R.A.
Gelderland	R.A. Gelderland	Arnhem, R.A.Ge. Nijmegen, G.A.
Utrecht	R.A. Utrecht	---
Noord-Holland	R.A. Noord-Holland	Amsterdam, G.A.
Zuid-Holland	A.R.A.	Brielle, G.A. Delft, G.A. Dordrecht, G.A. 's-Gravenhage, G.A. Leiden, G.A. Oudewater, G.A. Schiedam, G.A. Vlaardingen, G.A.
Zeeland	R.A. Zeeland	Goes, G.A. Vlissingen, G.A. Zierikzee, G.A.
Noord-Brabant	R.A. Noord-Brabant	Breda, G.A. Eindhoven, G.A.

Verder zijn ze in gedrukte vorm opgenomen in de *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw* van I.J. Brugmans (RGP grote serie nrs. 98 en 99, 's-Gravenhage 1956) en het supplement daarop van D. Damsma, J.M.M. de Meere en L. Noordegraaf (RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979).

b. Aanvullende bronnen

1. Gerelateerde bronnen

'Renseignementen nopens de onderscheidene bronnen van welvaart en nijverheid'. Deze bron, ook wel 'Schets der Welvaart' genaamd is eigenlijk de enige gerelateerde bron. Deze schets werd opgevraagd bij aanschrijving van 24 oktober 1816, Nr. 19 (zie §2a) door het Ministerie van Binnenlandse Zaken. De antwoorden van alle provincies zijn bewaard gebleven, uitgezonderd Gelderland en Zeeland. Voor de precieze vindplaatsen verwijzen wij naar:

I.J. Brugmans, 'Een rapport over den economischen toestand van Holland uit 1817', in: *Economisch-historisch jaarboek* 27 (1958) 101-153.

Idem, 'Rapporten over den economischen toestand van Nederland in 1816', in: *Economisch-historisch jaarboek* 31 (1967) 150-194.

2. Toetsingsbronnen

Toetsing van de uitkomsten van de enquête van 1816 kan geschieden aan de hand van het materiaal dat de enquête zelf verschaft, namelijk door vergelijking van de gegevens op de verschillende aggregatieniveaus. Voor een voorbeeld, zie aanhangsel 1 en 2 van het supplement op de *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw* van D. Damsma, J.M.M. de Meere en L. Noordegraaf. Deze betreffen 'Opgaven van fabrikanten te Arnhem naar aanleiding van de nijverheidsenquête van 1816' en een 'Vergelijking van originele gemeenteopgaven met provinciale totaalstaten'.

Toetsing van de looncijfers is mogelijk aan de hand van de onderzoeksresultaten van een door Willem I in het leven geroepen commissie die zich bezighield met het ontwerpen van een nieuwe grondslag voor de grond- en personele belasting (Wet van 28 december 1816, *Stbl.* 69, K.B. van 12 april 1817). Deze commissie heeft tot tweemaal toe informatie ingezameld per gemeente omtrent arbeidslonen. In 1817 werden de gemeentebesturen verzocht 'renseignementen te geven omtrent het opregt bedrag der daglonen, zoo als die wezenlijk betaald worden in elke gemeente en verdeeld in twee klassen: 1e Daglonen van de werklieden in fabrieken, trafieken of op ambachten van allerley aard, of van kruijers of pakdragers etc.

2e. Die van gewoone arbeidslieden voor het verrichten van het werk in het veld, en die dus in den waren zin van *dag arbeidsloon* kunnen worden verstaan.'²⁰ Echter ook een in dit geval voor meerdere uitleg vatbare instructie leidde ertoe dat in veel gevallen de daglonen van alle beroepen in de betreffende gemeente werden opgegeven. Voor de commissie was het ondoenlijk hieruit een provinciaal gemiddelde te reconstrueren en zij besloot in 1819 tot het houden van een nieuwe enquête, met dit keer strengere criteria: 1. '... de geheele prijs van het gewoon dagloon in den zomer van een metzelaar of een timmerman, daaronder berekend hetgeen zij in voedsel of drank ontvangen omdat dit een wezenlijk gedeelte van het dagloon uitmaakt.'

2. '... de prijs van het gewoon dagloon in den zomer van een werkman tot land- en veldarbeid van allerlei aard gebruikt wordende.'²¹

c. Literatuur

1. Andere gidsen en commentaren

I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, 2 delen, RGP grote serie nrs. 98 en 99, 's-Gravenhage 1956.

- H. Coppejans-Desmedt, 'Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 126 (1960) 1-60.
- D. Damsma, J.M.M. de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979.
- P.J. Dobbelaar, 'De toestand der nijverheid te Schiedam in 1816', in: *De Economist* (1920) 430 e.v.
- S. Korteweg, 'Rotterdam's welvaartsbronnen in 1816', *Rotterdams jaarboekje* (1926) 19 e.v. 'De toestand der nijverheid in 1816', in: *Mededelingen van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam* 10 (1904).
2. Enkele historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de Staat:
- I.J. Brugmans, *Statistieken van de de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, RGP grote serie nr. 98, 's-Gravenhage 1956, Inleiding, ix-xxiv.
- D. Damsma, J.M.M. de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979, Inleiding, ix-xxv.
- W.L. Groeneveld Meyer, *De tariefwetgeving van het Koninkrijk der Nederlanden, 1816-1819*, Rotterdam 1924.
3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de Staat:
- De Provinciale Bladen van de verschillende provincies.
4. Enkele historische studies waarin de Staat is gebruikt:
- I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813-1870*, Utrecht/Antwerpen 1967.
- Idem, *Paardenkracht en Mensenmacht, sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940*, 's-Gravenhage 1961.
- Th. Kint, 'Industriële lonen in de pre-industriële negentiende eeuw', in: P. Boomgaard e.a. (red.), *Exercities in ons verleden. 12 Opstellen over de economische en sociale geschiedenis van Nederland en koloniën, 1800-1950*, Assen 1981, 6-27.
- Th. Kint, R.C.W. van der Voort, 'Economische groei en stagnatie in de Nederlanden 1800-1850', in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 43 (1980) 105 e.v.
- J. Mokyr, *Industrialization in the Low Countries, 1795-1850*, New Haven/Londen 1976.
- Z.W. Sneller, 'De toestand der nijverheid te Amsterdam en Rotterdam volgens de enquête van 1816', in: Z.W. Sneller, *Bijdragen tot de economische geschiedenis*, Utrecht/Antwerpen 1968, 161-202 en in: *Bijdragen Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde*, 6e Reeks, deel 3, 129 e.v.

4. Mogelijke gebruikwijzen van de Staat in het historisch onderzoek

a. Themata

1. Onderzoek naar de industriële ontwikkeling op lokaal, regionaal en nationaal niveau.
2. Onderzoek naar de inkomensontwikkeling, levensstandaard op lokaal, regionaal en nationaal niveau.
3. Onderzoek naar de economische ontwikkeling op lokaal, regionaal en nationaal niveau.
4. Onderzoek naar het economisch beleid en de economische denkbeelden op lokaal, regionaal en nationaal niveau.

b. Het verrijken van de Staat met informatie uit andere bronnen

Als aanvulling op de bron kunnen dienen de provinciale 'Verslagen nopens den tegenwoordigen toestand der onderscheidene bronnen van welvaart' uit 1816, reeds eerder vermeld

onder de naam 'Schets der Welvaart'.

Met betrekking tot de onder 4.b vermelde onderzoeksthema's is het mogelijk en noodzakelijk de overige nijverheidsenquêtes uit de eerste helft der negentiende eeuw daarbij te betrekken: 1800, 1808, 1812, 1819, 1841, 1843 en 1848.

Een andere bron die informatie verschaft over de economische activiteit, is het patentregister. Het is mogelijk de enquête hieraan te koppelen, zij het dan dat men wel zelf een toegang zal moeten creëren.

Een laatste mogelijkheid vormen bedrijfsgegevens. Een mooi voorbeeld daarvan is het werk van L. Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar, 1500-1850*, z.pl. z.j.

Noten

- 1 I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, RGP grote serie nr. 98, 's-Gravenhage 1956, ix.
- 2 Met betrekking tot deze enquête, zie: 'Journaal der reize van den agent van nationale oeconomie der Bataafsche Republiek (A° 1800)', in: *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* (Sloet's), 18 (1859); L. van Nierop, in: *De Gids* 77 (1913) III, 71-106 en 293-323.
- 3 A.R.A., BiZa 1808, Nr. 889, blz. 490; coll. Goldberg, port. 192.
- 4 Met betrekking tot deze enquête, zie: 'Eenige hoofdstukken uit het "Aperçu sur la Hollande" door M. d'Alphonse', *Bijdragen tot de Statistiek van Nederland*, Nieuwe Volgrees, Nr. 1, 's-Gravenhage 1900.
- 5 Memorie van J. Goldberg over de Nederlandsche textielindustrie, 'Bijdrage tot de economische geschiedenis van Nederland V', medegedeeld door mr. N.W. Posthumus, in: *Economisch-historisch jaarboek* 1 (1915) 90.
- 6 'Gegevens omtrent den kinderarbeid in Nederland volgens de enquêtes van 1841 en 1860', medegedeeld door ir. R.A. Gorter en mr. C.W. de Vries, in: *Economisch-historisch jaarboek* 8 (1922) 10.
- 7 Brugmans, a.w., xiv.
- 8 Deze enquêtes zijn eveneens opgenomen in het reeds aangehaalde werk van Brugmans. Zie over de enquête van 1819 hierna p. 31-50.
- 9 D. Damsma, J.M.M. de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979, aanhangsel 1: 'Opgaven van fabrikanten te Arnhem naar aanleiding van de nijverheidsenquête van 1816'.
- 10 H. Coppejans-Desmedt, 'Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846', in: *Handelingen van de Koninkl. Commissie voor Geschiedenis* 126, Brussel 1960, 35.
- 11 Kabinetsbrief van 5 Juli 1820 (Kabinet des Konings, 5 Juli 1820, Nr. 9), A.R.A., Archief Staatssecretarie, afgedrukt in: Brugmans, a.w., xx.
- 12 Zie *Staatsblad* 1815 nr. 22 en *Staatsblad* 1819 nr. 36.
- 13 Coppejans-Desmedt, a.w., 4.
- 14 Brugmans, a.w., xvi.
- 15 Zie noot 10.
- 16 Damsma, a.w., xi.
- 17 Th. Kint, 'Industriële lonen in de pre-industriële negentiende eeuw', in: P. Boomgaard e.a. (red.), *Exercities in ons verleden. 12 Opstellen over de economische en sociale geschiedenis van Nederland en koloniën, 1800-1950*, Assen 1981, 12.
- 18 Zie noot 15; Th. Kint, R.C.W. van der Voort, 'Economische groei en stagnatie in de Nederlanden 1800-1850', in: *Economisch- en Sociaal-historisch jaarboek* 43 (1980) 105 e.v.; idem, 'Stedelijke industriële arbeidsmarkten in 1819: een modern kwantitatief economisch-historisch onderzoek', in: *Economisch- en Sociaal-historisch jaarboek* 46 (1983) 113-128; J.M.M. de Meere, 'Daglonen in België en Nederland in 1819, een aanvulling', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 6 (1980) 357 e.v.; idem, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage 1982; J. Mokyr, *Industrialization in the Low Countries*, New Haven/London, 1976; P.R.D. Stokvis, 'Het probleem van Nederlands' economische stagnatie gedurende de 19e eeuw', in: *Belgisch tijdschrift voor de nieuwe geschiedenis* 9 (1978) 517-535.
- 19 Coppejans-Desmedt, a.w., 38.
- 20 Circulaire van 13 Augustus 1817, Litt. R, waarbij wordt gevraagd 'eenen staat der daglonen van de onderscheidene daarbij opgegevene werklieden', in: *Administratief Memoriaal der Provincie Limburg*, 1817, Nr. 70.
- 21 De Meere, 'Daglonen', 357-358.

Afbeelding: Bladzijde uit het antwoord van Breda op de enquête van 1816 (foto: G.A. Breda).

Gemeente.	Benaming der Fabrieken & Stappelen.	getal der Stappelen.	getal der Werklozen.	Arbeidsomstandigheden der Werklozen.	Voormalige Staat der Fabrieken & Stappelen.	Signatuur der Fabrieken & Stappelen.
Breda.	Aggronoburg	3	16	14 St. 10 St.	Alst. van oudt	Alst.
	Beelweersgraven	4			was voornamelijk bloeyende	
	De Lieve en Lieve en Lieve	14	14	10 St. 10 St.	bleeft gene verandering ondergaan	geest.
	De Oudepoortmaars	1			Staat van gelyke was gelyk	de fabriek
	Geestmeulen	5			Telet.	de fabriek
	Medenfabrieken	4	11	15 St.	was voornamelijk door het bestaan van gelyke aanmerkelyk bloeyende	de fabriek
	Instrumentfabriek	1	4	1 St.	bleeft gene verandering ondergaan	geest.
	Pakenfabriek	1	9	10 St.	bleeft gene verandering ondergaan	de fabriek
	Beelweersgraven	5	16	14 St.	Bloeyende	de fabriek

Signatuur der Fabrieken & Stappelen.	Werkzaamheid der Fabrieken & Stappelen.	Veranderingen aan den onbepaalden gang der Fabrieken & Stappelen.	Middeelen van redding of aanmerking.
Alst.	te deelde de consumenten	geen verandering, het meeste is door de sterke disconten in de handeling van de fabriek.	
geest.	de fabriek		
de fabriek	de fabriek	de fabriek	
de fabriek	de fabriek	de fabriek	
geest.	de fabriek	de fabriek	de fabriek
de fabriek	de fabriek	de fabriek	de fabriek
de fabriek	de fabriek	de fabriek	de fabriek

Bijlage 1

Aanschrijving van de Minister van Binnenlandse Zaken, Baron W.F. Röell, aan de colleges van Gedeputeerde Staten (overgenomen uit: 'De toestand der nijverheid te Amsterdam in 1816', *Mededelingen van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam*, 10 (1904), afgedrukt in: I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, RGP grote serie nr. 98, 's-Gravenhage 1956, xi-xii).

's-Gravenhage, den 31 Augustus, 1816

No. 61 A

De tegenwoordige staat en behoeften der fabrieken en trafieken binnen het Rijk, bij het Gouvernement niet met die volledigheid bekend zijnde, die allezins vereischt zoude worden, om tot derzelver instandhouding, verbetering en de bevordering van derzelver bloei en welvaart naar eisch te kunnen werkzaam zijn, achtte ik het, ten einde tot die volledige kennis zoo veel mogelijk te geraken, allezins dienstig om niet alleen van de soort, aard en het aantal der fabrieken en trafieken die zich binnen het Rijk bevinden, maar ook van derzelver voorleden toestand onderrigt te worden, ten einde door de onderlinge vergelijking van derzelver voorigen staat met derzelver tegenwoordige gesteldheid te kunnen opmaken, welke middelen bij de hand zouden behooren te worden genomen, om het in den aanvang dezes ontwikkelde oogmerk op de meest gepaste en doelmatige wijze te bereiken.

Ik heb tot dat einde een tabel doen formeren, waarbij eenige vraagpunten zijn opgegeven, om aan de Heeren Burgemeesteren der onderscheidene gemeenten ter invulling te worden voorgelegd, met bijvoeging van eene lijst van zoodanige bedrijven, welke voor fabrieken en trafieken gehouden kunnen worden en althans onder die takken van huishoudelijke nijverheid behooren, omtrent welker toestand noodig zal zijn, dat het Gouvernement zoo volledig mogelijk worde ingelicht, terwijl bijaldien een enkele fabriek of trafiek daarop niet mogt zijn vermeld, ik veilig durf te vertrouwen, dat uit besef van de aangelegenheid daarvan, Heeren Burgemeesteren deze ook op de door hen inteleveren partiële tabellen hunner gemeenten behoorlijk zullen brengen.

Ik meene mij te mogen vleijen, dat de plaatselijke autoriteiten, van het gewigt dezer statistieke rensenimenten overtuigd, geene onvolledige berichten zullen mededeelen, maar zich veeleer beijveren om over te leggen volledige resultaten, gegrond op zoodanige bescheiden, waardoor zij van Hare zijde ter bereiking van het door mij voorgestelde oogmerk zullen kunnen bevorderlijk zijn.

Thans blijft nog overig het tijdstip der formatie van de in te zenden tabellen te bepalen. Dat tijdstip door mij op den eersten Augustus 1816 vastgesteld geworden zijnde, zullen de Plaatselijke Besturen bij de invulling van derzelver respectieve tabellen, daarop bijzonder aandachtig dienen te zijn, te dien effecte dat daartoe alvorens behoorlijk opgenomen worde de staat der fabrieken en trafieken, zoodanig als zich die op gedachten eersten Augustus 1816 laatsten werkelijk bevond.

De uit de partiële plaatselijke tabellen door UE. Groot Achtbare voor derzelver provincie ingevulde algemeene tabel, zal ik zoo dra doenlijk en zoo mogelijk immers uiterlijk op den eersten November aanstaande van dezelve verzoeken te ontvangen, waarbij het mij dan niet weinig aangenaam zal zijn van de zijde van UE. Groot Achtbare gelijktijdig zoodanige statistieke rensenimenten en inlichtende aanmerkingen nopens het fabriekwezen van derzelver provincie te erlangen, als meest geschikt zullen kunnen zijn, om mij daarmede in derzelver gehelen omvang op de best mogelijke wijze bekend te maken, met aanwijzing der maatregelen, die naar het oordeel van UE. Groot Achtbare zullen behooren bij de hand genomen te worden, om dezen belangrijken tak der huishoudkundige nijverheid binnen derzelver provincie op de meest doelmatige wijze zooveel mogelijk bevorderlijk te zijn.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,
Röell.

Bijlage 2

Lijst van de fabrieken, trafieken en manufactures behorende bij de circulaire van de Minister van Binnenlandse Zaken van 31 Augustus 1816, n. 61, B.

Liste nominative de fabriques et manufactures, jointe à la lettre circulaire du Ministre de l'Interieur, du 31 Aout 1816, n. 61, B.

(overgenomen uit *Verzameling van besluiten, aanschrijvingen en bekendmakingen van het Gouvernement der Provincie Limburg*, 1816).

Aardewerkfabrieken	Acieries
Aluin fabrieken	Aiguilles (fabriques d')
Ankersmederijen	Alun (fabriques d')
Azyn makeryen	Amidonneries
Baay fabrieken	Amidon blue (fabriques d')
Batist, Kamerdoek en Neteldoek fabrieken	Ammoniac (fabriques de sel)
Beddetyk fabrieken	Ancres (fonderies d')
Berlyns blaauw makeryen	Armureries
Bierbrouwerijen	Bas (fabriques de)
Blaausel molens	Bazins (manufactures de)
Bleekeryen (garens) (haar) (katoen) (lynwaad en linnens)	Blanchisseries de cire coton crin laine fil de lin toiles et toiles fin
Blik fabrieken	Bleu de Prusse (fabriques d')
Bombazyn fabrieken	Bonneteries en fil de coton de laine, de soie etc. au metier et à l'aiguille
Borax stokeryen	Borax (fabrique de)
Branderyen (koren wyn, zie Jenever stokeryen)	Boutons
Brandspuit makeryen	Brasseries
Buskruid makeryen	Briquetteries
Campher raffinaderyen	Bronze (fabriques d'ouvrages en)
Chocolaad fabrieken of molens	Camelot (manufactures de)
Cicorey fabrieken of branderyen	Camphre (raffineries de)
Deken fabrieken wolle en van andere stoffen	Canons (fonderies de)
Diemet fabrieken	Caracteres d'imprimerie (fonderies de)
Distilleerderyen van onder- scheidene liqueuren	Cardes (fabriques pour faire)
Drukeryen (letter)	Cartes a jouer (fabriques de)
Flanel fabrieken	Cendres de plomb (fabriques de)
Floret of half zyde weveryen	Ceruse (fabriques de)
Fluweel makeryen	Chamoiseries
Foelie slageryen	Chantiers
Gaasweveryen (zyde of garens)	Chanvre (filatures de)
Garen fabrieken of spinneryen (naai)fabrieken twynderyen	Chapeleries
Geelgietyeryen	Chapeaux de paille (fabriques)
Geschutgietyeryen, zie Kanongieterijen	Chaudronneries
Geweer fabrieken	Chaux fours a
Glas blazeryen Venster fabrieken	Chocolats fabriques de
Gouddraadtrekkeryen en slageryen en zilversmeederyen	Chirocee fabriques de
Grynwerkeryen	Cire a cacheter
Haar fabrieken	Cloches fonderies de
Hagelgietyeryen (loodn)	Clouteries
Handschoenmakeryen	Colleforte, fabriques de
Hennip spinneryen	Corderies
	Corroyeries
	Coton filatures de

Hoeden fabrieken	(imprimeries de toile de)
Horologie makeryen	(fabriques de tissus de)
zie uurwerkmakeryen	(fabriques de tissus de fil et)
Houtzaagmolens	Couleurs (moulins à broyer les)
Jenever stokeryen	Coutelleries
Instrument fabrieken	Couvertures de laine et
(astronomische)	autres étoffes, (manufactures de)
(mathematische)	Crin, (fabriques de tissus de)
(optische)	Cuir, (fabriques de tissus de)
(physische en andere)	Cuivre jaune ou laiton
(chimische)	(fabriques de)
(chirurgicale)	Dentelles, (fabriques de)
(anatomische)	Des, (fabriques de) à coudre
Instrumenten fabrieken	Distilleries de différentes
van muziek	liqueurs
van allerlei snijdende	Draps, (manufactures de)
Kaardemakeryen	Drêche, (usines et moulins
Kaartenfabrieken (speel)	pour faire de la)
Kabinetwerk makeryen	Eaux fortes, (fabriques d')
Kalkovens en Branderyen	Ebinisteries
Kammemakeryen	Epingles, (fabriques d')
Kanon gieteryen	Fayenceries
Kant fabrieken	Fer, (usines à) et fer en barres
Katoen drukkerijen en	fonderies en fer, forges
garen fabrieken	Fer blanc, (fabriques de)
spinneryen	Fer, (trefeleries de fil de)
stof fabrieken	Fil a coudre, (fabriques de)
Klok gieterijen	retors, (fabriques de)
Knopen fabrieken	Flanelles, (fabriques de)
Koehaarfabrieken	Fleuret ou de demi-soie
Koperdraattrekkerijen	(fabriques de)
molens en koper	Futaine, (fabriques de)
pletterijen	Galons, (fabriques de)
smederyen of	Ganteries
ketelmakeryen	Garance, (fabriques pour la
Koussensfabrieken	préparation de la)
Laken fabrieken	Gazes de soie ou de fil de
Lakmoes fabrieken	lin, (fabriques de)
Langet fabrieken	Genievreries
Leder fabrieken	Goudron, (fabriques de)
Leer loyeryen	Horlogeries
touweryen	Horloges de bois
Lener gieterijen	Huile de Baleine, (fabriques
Linnen, drukkerijen	pour la préparation de)
damast fabrieken en weveryen	navette, colsa et lin
fabrieken en weveryen	(fabriques de)
van geschilderd	Vitriol, (fabriques de)
gewast tafel-fabrieken	Instruments d'astronomie
Lint fabrieken	de mathématique,
Loodasch fabrieken	d'optique,
witmolen	de physique
loodwitmakeryen	et autres, (fabriques d')
Lymziederyen	Instruments de
Lynbaan, zie touwslageryen	chimie
Meestoven	chirurgie
Messemakeryen	anatomie, (fabriques de)
Metaalwerk fabrieken	Laine, (fabriques de)
Mosterd molens	(filatures de)
Mouteryen en moutmolens	(manufactures d'étoffes de)
Mutzen makeryen	et crin, (fabriques de tissus)

Naalden fabrieken	fil, (fabriques de tissus)
Olie fabrieken	coton, (fabriques de tissus)
molens van kool,	coton et soie, (fabriques de
raap, lynzaad	tissus)
Pannebakkeryen	Laiton, (trefeleries en)
Papier molens en fabrieken	Lin, (fabriques ou filatures
behangsel fabrieken	de fil de)
Parkement fabrieken	(filature de)
Passement fabrieken	Linge de table, (fabriques et
Plateelbakkeryen, zie Aardewerkfabrieken	tissanneries de)
Platlood gieterijen	Linons, mousselines, batistes
Pleister ovens	et toiles de Cambrai,
Poeder molens	(fabriques de)
Potasch fabrieken	Megisseries
Pottenbakkeryen	Mercure précipité rouge
Porseleyn fabrieken	(oxyde d'hydraginittie)
Pypen fabrieken	sublimé et autres
Reukwerkstokeryen	(fabriques de)
Rytuigen wagen makeryen	Miroirs, (lamineries pour les)
Sacharum saturni stokeryen	Moulins à scier le bois
Salammoniac stokeryen	Moutarde, (moulins à)
Salpeter raffinaderyen	Or et d'argent, (fabriques de
Sayet fabrieken	ferage et battage de)
Scheepstimmerwerven	Orfévries
Schors of taanmolens	Panne, (manufactures de)
Sergie fabrieken	Papeteries
Scamoisen fabrieken	Papier à meubler, (fabrique de)
Siroop kokeryen	Parchemineries
Sloten makeryen	Parfums et essences, (fabriques de)
Snuifmolens	Passementeries
Speel kaarten fabrieken	Peignes, (fabriques de)
zie Kaarten fabrieken	Pipes à fumer, (fabriques de)
Spelden makeryen	Platres, (fours à)
Spyker smederyen	Plomb, (fonderies de)
Staal fabrieken	et dragées de plomb, (fabriques de)
Steenbakkeryen	Pompes pour les incendies
Sterkwaterstokeryen	Poteries, communes et
Stokeryen van precipitaat	vernissées
sublimaant en dergelyke	Potasse, (fabriques de)
Stroochoeden fabrieken	Poudres a poudrer, (fabriques
Styszel makeryen	et moulins de)
Suiker raffinaderyen	à tirer, (raffineries)
Taanderyen	Porcelaine, (fabriques de)
Tabak spinneryen en	Revèches, (manufactures de)
Karotte fabriek	Rubanneries
Teer fabrieken	Sacharum saturni, (fabriques de)
Tapyt en Vloerkleeden fabriek	Salpêtre, (raffineries de)
Terpentyen stokeryen	Savonneries
Touw slageryen en Touw fabrieken	Sel, (raffineries de)
Traankokeryen	Selliers, (ateliers de)
Tras of Cement bereidingen	Serges, (manufactures de)
molens	Serrureries
Tryp fabrieken	Scamoises, (manufactures de)
Uurwerkmakeryen	Sirops, (fabriques de)
van hout	Soie a coudre, (fabriques de fil de)
Vermilioensstokeryen	(fabriques d'étoffes de)
Verfhout molens	(fabriques de tissus fil et)
Verweryen, blaauw	(fabriques pour l'organsinage de la)
gaas	

garen
 gryn
 katoen
 koussen
 laken
 linnen en lynwaat
 linten
 sergie
 wollen
 swart
 zyde
 Vingerhoed makeryen
 Vitriool-oly fabrieken
 Vlas fabrieken en spinneryen
 Vloerkleeden fabrieken
 zie tapyt fabrieken
 Vriesgroen fabrieken
 Witwasblekeryen
 Wollestof fabrieken
 haar fabrieken
 garen fabrieken
 katoen fabrieken
 zyde fabrieken
 spinneryen
 wasscheryen en blekeryen
 Yzerdraad trekkeryen
 gietryen en smelteryen
 werk fabrieken
 Zadelmakeryen
 Zeep fabrieken
 Zegellakfabrieken
 Zeemtouweryen
 Zeeldoek fabrieken
 Zink fabrieken
 Zoutketen
 Zwavel raffinaderyen
 Zyde garen fabrieken
 naai fabrieken
 stoffen fabrieken
 twynderyen
 Souffre, (raffineries de)
 Sucre de canne, (raffineries de)
 Tabac, (fabriques pour la préparation du)
 en poudre, (moulins de)
 Taillanderies (fauls)
 ferrailles
 Instrumens aratoires
 Tanneries
 Tanner, moulins à
 Tapisseries et tapis,
 (manufactures de)
 Teintureries de bas
 Blue
 Camelot
 Coton
 Drap
 Gaze
 en Laine
 de Fil de Laine
 de Fil de Lin
 en Noir
 de Rubans
 Serges
 Soie
 Toiles et toiles fines
 Therebentine, (fabriques de)
 Toile de Damas, (fabriques et
 tisseranneries de)
 cirée, (fabriques de)
 (Imprimeries de)
 de lin, (fabriques et tisseranneries de)
 peinte, (fabriques de)
 de lit rayé, (manufactures de)
 Toiles à voiles, (fabriques de)
 Tournesol, (fabriques de)
 Tras ou Terasse, (moulins de)
 fabriques de ciment ou terrasse
 Tailleries
 Vaches, (usines pour apprêter et filer le
 poil de)
 Velours, (manufactures de)
 Vert de gris, (fabriques de)
 Vermillon, (fabriques de)
 Verreries de bouteilles
 Verres à vîtres, (fabriques de)
 Vinaigreries
 Voitures, (fabriques de)
 Zinc, (fabriques de)

Bijlage 3

Extracten uit provinciale aanschrijvingen, 1816

Provinciaal Blad van Gelderland, 1816, Nr. 171.

Besluit etc.

Art. 2: Gezegde Heeren Burgemeesters bij dezen uit te noodigen en aan te schrijven, de bovengemelde Tabellen met de volledigste uitvoerigheid en de meest mogelijke naauwkeurigheid, in te vullen, en van deze alzoo in orde gebragte Tabellen *een* Exemplaar, daar het ander in het Archief der Gemeente moet blijven berusten, uiterlijk voor den 22 October aanstaande, aan hun Ed. Gr. Achtb. in te zenden; zullende deze termijn, om geene redenen hoegenaamd, vermogen te worden overschreden, terwijl zoodanige der Heeren Burgemeesteren, op wien, wegens het niet bestaan van eenige Fabrieken of Trafieken in hunne Gemeenten, dit Besluit niet van toepassing zoude zijn, niettemin zullen gehouden wezen, in dat geval, vóór expiratie van voorsz. tijd, deze aanschrijving negatief te beantwoorden.

Provinciaal Blad van Noord Brabant, 1816, Nr. 74.

Besluit etc.

Art. 3: De Burgemeesters der Gemeenten in het District 's-Bosch zullen hunne Tabellen, onmiddellijk aan deze Vergadering en die der Gemeenten in de Districten Eindhoven en Breda, aan de Commissarissen dier Districten, doen toekomen, vóór of uiterlijk op den 1en October aanstaande, welk tijdstip door hun niet mag worden overschreden; zullende Burgemeesters van zoodanige Gemeentes, alwaar zich geene Fabrieken of Trafieken mogten bevinden, desniettemin gehouden zijn, daarvan, binnen opgemelden tijd, negative Tabellen in te zenden.

Art. 4: De Commissarissen in de Districten Eindhoven en Breda worden verzocht, de noodige zorg te dragen, dat door de Burgemeesters in hunne respectieve Districten aan opgemelde last, behoorlijk en binnen den bepaalden tijd worde voldaan, met informatie, dat door hun geene algemeene Tabellen voor hunne Districten behoeven geformeerd te worden; zullende het genoegzaam zijn, dat zij successivelijk de bij hun ontvangen wordende partiële Tabellen, zonder de nog ontbrekende af te wachten, dadelijk aan deze Vergadering doen toekomen.

Art. 5: Commissarissen in de Districten Eindhoven en Breda, worden bij deze uitgenoodigd, om, nopens het Fabrijkwezen van hunne Districten, alsmede de Burgemeesters, ten aanzien der Fabrieken in hunne Gemeenten, bij de inzending van meergemelde Tabellen te voegen, zoodanige statistische rensenimenten en inlichtende aanmerkingen, als meest geschikt zullen zijn, om deze Vergadering met derzelver geheelen omvang, op de best mogelijke wijze, bekend te maken. (...)

Verzameling van besluiten, aanschrijvingen en bekendmakingen van het Gouvernement der Provincie Limburg, 1816, Nr. 168.

Daar het gouvernement deze opgave alleen verlangt, om naar vereisch werkzaam te kunnen zyn, tot instandhouding, verbetering en bevordering van den bloei en welvaart der fabrieken, trafieken en manufacturen, en dus in deze geene vragen voorsteld, (zoo als zulks veel al tydens het Fransch-Bestuur geschiedde), waar door men de geheimen der fabrikanten tracht uittelokken, om langs dien weg daar van onderrigt te worden, zoo hebben zy gedeputeerde Staten reden te verwachten, dat dezelve de opgaven, die van hun, naar aanleiding dezer aanschrijving zullen gevraagd worden, met vertrouwen zullen beantwoorden.

Ten einde den algemeenen staat, welke door hun gedeputeerde Staten moet worden geformeert, ter behoorlyker tyd te kunnen inzenden, is het nodig dat hun de verschillende tabellen uiterlyk voor den 12 october aanstaande geworden.